

A jugoszláviai magyarok helyzete 1944–1947

Ebben az évben, 2003-ban jelent meg a Columbia University Press gondozásában *Hungarians in Vojvodina 1918-1947* című angol nyelvű monográfiám, amely a délvidéki (vajdasági, jugoszláviai) magyarok 1918–1947 közötti történetét tárgyalja. Írás közben nemhogy halványodott, ellenkezőleg, erősödött bennem az a vélemény, milyen sok buktatója van az ilyen témának. Nemcsak azért, mert a történész, jelen esetben én, egy olyan kor teremtményeként vizsgálja múltat, amely kor túl van a pozitív hit, az „értelemre támaszkodó önbizalom” 19. századi korszakán, hanem azért is, mert történészként nem hiszek abban, hogy a történelem pusztán „a felderített tények összessége”, amit csak haza kell vinni, meg kell főzni és az éppen jelenlévő gourmand vagy éppen kevésbé ínycsászán közönség szája íze szerint lehet ízesíteni. Mostani előadásom mottójául Edward Hallet Carr angol történész szavait idézném: „a történésznek nem az a dolga, hogy szeresse a múltat, vagy hogy magát a múlttól függetlenítse, hanem hogy birtokba vegye és megértse”. Ehhez azonban nyomban tegyük hozzá: a birtokbavétel, azaz a kutatás és az írás során érdemes mindig tisztában lenni a végeredmény esendőségével, hiszen bárhogy tiltakozunk is ellene, minden szándékunk mellett is a jelen problémáinak fényében látjuk a múltat. Talán ezért van az, hogy minden generáció olyan hevesen újraírja a történelmet és gondolom, hogy e konferencia tisztelt szervezőit is részben ez a szándék vezette.

Munkám során abból indultam ki, hogy az akaratán kívül kisebbségi sorba került több mint félmillió délvidéki magyarság (kényszerközösség) 1918 és 1947 között olyan **kényszerpályán** mozgott, amelyet önerejéből nem tudott megváltoztatni. Történetük szempontjából tehát lényeges annak rekonstruálása, milyen **koordinátarendszer** határozta meg ezt a kényszerpályát, melyek voltak ennek az állandó és a változó elemei, vagyis milyen tényezők szabták meg a magyar kisebbség önmegőrzésének, szervezkedésének lehetőségeit és korlátjait, lehetséges kisebbségstratégiáit. Ilyenek voltak például, hogy csak néhány fontosabbat említsek, a délvidékiek mondjuk az erdélyi magyarsághoz viszonyítva nem éppen szerencsés

társadalmi kondíciói, az érdekérvényesítésre képes középosztály (materiális és szellemi értelemben vett középosztály) töredékessége, bizonyos időszakokban szinte teljes hiánya, tetejében még ez a középosztály is az adott periódusban három alkalommal kicserélődött, illetve lefejeződött. De említhetném a lokális szellemiség hiányát, illetve gyengeségét, a kisebbséget magába záró ország történelmi tapasztalatainak milyenségét a kisebbségi társadalommal való történelmi párbeszéd tekintetében, a kisebbségek belső politikai skálán elfoglalt súlyát, az anyaország kisebbségtámogató lehetőségeit, a nagyformátumú politikusok meglétét vagy adott esetben inkább hiányát stb. E számtalan, egymással szoros kölcsönhatásban lévő tényező közül, tekintettel a rendelkezésemre álló időre, most csak egyet emelnék ki: milyen hatást gyakorolt a vajdasági magyarok kisebbségstratégiájának formálására a két, korántsem azonos külpolitikai kondíciókkal rendelkező ország kapcsolata 1944 és 1947 között. Témánk szempontjából azonban szükségesnek vélem jelezni: a délvidéki magyar társadalmat 1944–1947 között az első impériumváltáshoz képest erőszakosabb, sokszerűbb hatások érték, amit a szociológiai irodalom alapján joggal nevezhetünk a „társadalom szőnyegbombázásának”, finomabban „demobilizálásának”. Teljessé vált a délvidéki magyar társadalom premodern visszastrukturálódása. Szinte teljesen elveszítette hagyományos szellemi és gazdasági középosztályát, de, s ez nagyon lényeges, nem modernizációs folyamatok, hanem erőszakos hatások (menekülés, kivégzések, kiutasítások, kitelepítések, kisajátítások stb.) következtében. Ezáltal eleve megnőtt a hatalommal szembeni kiszolgáltatottsága, miközben, mint látni fogjuk, az anyaország alapvetően változtatott kisebbségi magatartásán. Ez összefüggött azzal is, hogy 1945 után egyetlen magyar pártban sem lobogott már úgy a revízió lángja, mint a két világháború között, arról nem is szólva, hogy nemzetközi értelemben az anyaország szuverenitása, azaz érdekérvényesítő lehetőségei kezdettől fogva eleve korlátozottak voltak. A nemzetközi kisebbségvédelmet elsodorta saját csődje és a háború, az Egyesült Államok és Anglia a kisebbségi jogoknak perszonális, humanitárius és politikai szabadságjogtartalmakat adtak. A Szovjetunió pedig, amelynek érdekszférájába ez a térség, így Magyarország és Jugoszlávia is tartozott, belső struktúrájánál fogva eleve süket volt minden kisebbségi és demokratikus problémára.

Amikor 1945. január 20-án aláírta Moszkvában a fegyverszüneti megállapodást, és formailag is kezdetét vette az 1945 utáni magyar állam története, az ország, szomszédaival együtt a szovjet érdekszférába került. Emiatt az ország szuverenitása, történelme során egyébként nem először, erősen korlátozott volt. Helyzete anynyiban nem változott, hogy a nyelvi, etnikai és a politikai határai között 1945 után éppolyan diszharmónia uralkodott, mint Trianon után. A revízió kudarcának megítélése azonban alapvetően más volt, mint a két világháború között.

1944 nyara a Délvidéken¹ már a nagy bizonytalanság időszaka volt, a partizánok szinte akadály nélkül jártak ki-be az egyes falvakban, szeptember végén pedig megkezdődött a magyar közigazgatás evakuációja, valamint a németek és főként a telepés magyarok többé-kevésbé szervezett kitelepítése, illetve elindult az ország belsejébe a háborút mintegy rutinszerűen kísérő menekültáradat is. A magyar közigazgatás felbomlásával keletkezett hatalmi űrt Tito partizánjai töltötték ki, megkezdődött az 1918 óta bekövetkező harmadik impériumváltás a Délvidéken. Az eddig vesztes, kiszolgáltatott szerbek ismét egy győztes állam polgárának érezhették magukat, míg kiszolgáltatottá, vesztesé ezúttal a magyarok és a németek váltak. A magyarok magukkal vitték az új államba az 1941–1944 közötti magyar államhatalom minden terhét és felelősségét.

Mint ismertes, Titóék soha nem ismerték el Jugoszlávia felosztását, így a magyar revíziót sem, szilárdan az eredeti államhatárok visszaállítását követelték, némi kiigazítással Olaszország irányába. Árulásnak tekintették egyes délvidéki szerb politikusok Budapesten történő együttműködését, és háborús bűnnek számított a magyar közigazgatás akár legalsó fokán elfoglalt közigazgatási beosztás éppúgy, mint a földnélküli magyar parasztok Nyilas Pártba történő belépése, de említhetném a Délvidéki Magyar Kulturális Szövetséghez való tartozást vagy az egyetlen szerb nyelvű napilap, a *Nova Posta* szerkesztőségének sorsát is. A partizánok, s maga Tito is, már a háború alatt is rájátszott a partizánmozgalom erősítése érdekében a terror–ellenterror pszichológiájára és gyakorlatára, és soha nem is tagadták, hogy a kollaborálásért **mindenki** megfizet. A megtorlások, mint ismeretes, nem egyetlen nép vagy náció, hanem **mindenki** ellen irányultak, aki, kissé talán szélsőségesen fogalmazva, de nem ment el a hegyekbe harcolni. A kollaboráns és áruló fogalma ekkor egy bármédig tágítható politikai fogalom volt, amibe lényegében bármi belefért, amit a hatalom bele akart érteni.

Mint ismeretes, a magyarokat ugyan nem minősítették kollektíve bűnös fasiszta népnek, mint a német kisebbséget, de a partizán vezérkar, beleértve Titót is, elnézte, sőt engedélyt adott, hogy saját hadserege, illetve sok esetben a helyi szerb lakosság szabadjára engedje a bosszút. Az első néhány hétben a jugoszláv katonai közigazgatás szervei és az OZNA (Népvédelmi Osztály) egységei válogatás nélkül fogdosták össze a magyarokat és végezték ki őket. A megtorlás áldozatainak még csak megközelítőleg pontos számát sem tudjuk mindmáig, 5-től 40 ezerig terjednek az ítéletek nélküli kivégzésekre vonatkozó becslések, a szakirodalomban és publicisztikában megjelenő számítások. Katonai vagy népbírószági ítéletekkel további mintegy 5 ezer magyart ítélték el. Az impériumváltást követő első hónapok tehát a

¹ Délvidék a magyar történelmi terminológiában a történelmi Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területeket jelenti, Horvátország nélkül. Vagyis a Bácskát, a Bánátot, a baranyai háromszöget, a Mura-vidéket és Muraközt.

teljes kiszolgáltatottságot jelentettek a magyarok számára. A történelem, mondhatni, megismételte önmagát: csak az áldozatok nemzetisége változott, a szerbek helyett a magyarok váltak az új hatalom bosszújának áldozataivá. A hatalmi megfontolások azonban Titóékat is csakhamar politikájuk felülbírálatára ösztönözték, és igyekeztek modus vivendit találni a hatalom és a magyar kisebbség között. A magyar kormányok soha, semmilyen fórumon nem tették szóvá a megtorlásokat, aminek alapvetően két oka volt. Egyik oka kétségkívül a lelkiismeret-furdalás volt az 1942-es újvidéki és Sajkás-vidéki szerbek elleni megtorlásért, másik a józan politikai megfontolás volt. Mint ismeretes, Jugoszlávia volt az egyetlen olyan szomszédos ország – más-más okból leszámítva a Szovjetuniót és Ausztriát –, amellyel Magyarországnak 1945 után nem voltak területi és a magyar kisebbségek miatt kiéleződött vitái, és a béketárgyalásokon esetleg számíthatott jóindulatára. Ennek persze fontos előfeltétele volt, hogy az Ideiglenes Kormány kezdettől fogva tudomásul vette a megváltozhatatlan tény a déli határok tekintetében, de területi követelések jugoszláv részről sem merültek fel komoly formában. Tito ugyan a szovjeteknek említést tett arról, hogy igényt formálnak Baja környékére, a béketárgyalásokon azonban már nem vetették fel a területi kérdést. Magyarország Jugoszlávia szempontjából elsősorban abból a szempontból volt fontos, hogy minél előbb befejeződjék Magyarországon a kommunisták hatalomátvétele és ily módon az államszocializmus minden strukturális, politikai szindrómáját felmutató ország észak felől is biztonságban érezze magát. A Magyarországgal kialakítandó jó kapcsolatok Jugoszlávia szempontjából egyrészt az Olaszországgal kialakult feszült viszony ellensúlyozása, másrészt tágabb balkáni törekvései (egy jugoszláv vezetésű balkáni föderáció, amely a szovjetek vezette keleti blokk alrégióját képezte volna) szempontjából voltak fontosak. A magyar–jugoszláv kapcsolatok sem a békeszerződés aláírása előtt, sem azután nem voltak két egyenrangú ország kapcsolatai. Nemcsak azért, mert Magyarország vesztes ország volt, hanem azért is, mert a magyar külpolitikát, úgy tűnik, mindvégig a bizonyítási kényszer hajtotta Jugoszláviával szemben, sokszor akár saját érdekei feladása révén is.

1944 és 1947 között a magyar kormányok kisebbségtámogató, érdekérvényesítő lehetőségei csaknem a nullával voltak egyenlők, legfeljebb jól vagy rosszul asz-szisztálhattak a jugoszláv kezdeményezésekhez (lásd a jugoszláv lakosságcsere-javaslatot). A délvidéki magyarok új hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát nemcsak anyaországuk gyengesége, de az is fokozta, hogy a háború győztes hatalmai, elsősorban Anglia és az Egyesült Államok a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjog-tartalmakat adtak, a kollektív nemzetközi kisebbségvédelmet elsodorta a történelem. Az új Jugoszlávia a kisebbségi kérdést **kizárólag belügynek** tekintette, amelynek feltételrendszere, módszerei és ideológiája szoros összefüggést mutatott az időközben már megszilárdult jugoszláv államszocialista rendszerrel. Ennek alappilléret az állam alkotta, amely mindennek

a kiindulópontja, forrása és végcélja is volt. A partizánok nemzedékéből kinövő új hatalmi elit nemhogy beleszólást, de még minimális bepillantást sem engedett a magyar kisebbség valós helyzetébe a magyar kormányoknak.

Amikor 1947-ben addig soha nem látott mértékben szívélyesé váltak a két ország kapcsolatai, amelyet Josip Broz Tito fényes külsőségek közepette megrendezett magyarországi látogatása koronázott meg 1947 decemberében, a magyar kormány úgy vélte, hogy rendezhető a magyar kisebbséggel kapcsolatos néhány kérdés is. Tito látogatása azonban egyértelműen jelezte, nem két egyenrangú ország politikusa találkozott a Keleti pályaudvaron, de az adott helyzetben nem is találkozhatott. Dinnyés miniszterelnök az egész modernkori történelemért bocsánatot kért üdvözlő beszédében és szó szerint így fogalmazott: Magyarországot „a szabadságszerető délszláv népekkel szemben elkövetett súlyos bűnök sorozata terheli”. Egyrészt azért, mert „könyörtelen elnyomásban tartották a kisebbségeket”, mert az első világháborúban rátámadtak a délszláv népekre, s mert „vérfürdőt rendeztek” a Vajdaságban, miután Horthy hitszegő módon megtámadta Jugoszláviát. A miniszterelnök ezek után kifejezte háláját „a teljes emberi és állampolgári jogokért, amelyekben Tito marsall Jugoszláviája a vajdasági magyarságot részesíti. A jugoszláv kormány bölcs lenini–sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvérink számára”² – mondta Dinnyés.

Tito erre reflektálva mindössze ennyit mondott: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”³

Jugoszlávia, mint már utaltunk rá, **kizárólag belső ügynek** tekintette a kisebbségi kérdést, legyen szó akár büntetésről, akár bosszúról, akár a kisebbségi jogok megadásáról, ezt azonban, adta értésére a magyar félnek Tito, a Magyarországon végbemenő szovjetizálás, a kommunista hatalom-kisajátítás pozitívan befolyásolhatják. Az újvidéki *Magyar Szó*, szerepének megfelelően, így erősítette fel Tito Budapesten elmondott szavait: először is emlékeztetett rá, hogyha Draza Mihailovicék győztek volna, az az „akasztófák és a sortűzek” politikáját eredményezte volna, Tito Jugoszláviája ezzel szemben „a szabad magyar szó, a szabad magyar dal, munka és föld a magyarnak, a könyv, az iskola, a színház, a magyar képviselő, az egyenjogúság és testvériség” országa.⁴

Témánk szempontjából érdemes idéznünk Szántó Zoltán, 1945 után elsőként Belgrádba akkreditált magyar követ 1947 nyarán (június 14–21.) Bácskában tett

² MOL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol.-1947. 6.d.

³ Uo. 532/pol.-1947.6.d.

⁴ Magyar Szó, 1947. december 9.

körútját, amelyről a követ hosszú jelentésben számolt be kormányának. A „túlzsúfolt és fárasztó” menetrend szerint zajló út során, írta Szántó, a jugoszláv kormány „semmilyen sem akadályozta, hogy teljesen szabadon érintkezhessem a magyar és jugoszláv lakosság minden rétegével. Látogatásom politikai jelentőségét azzal is igyekeztek kidomborítani, hogy kíséretemben állandóan jelen volt a Vajdasági Önkormányzat kormányának 1-2 tagja, továbbá a városi és járási hatóságok vezetői.” Útjának négy alapvető célja volt. Mint ő maga fogalmazott: „a vajdasági magyarság nagy nyilvánossága előtt tett nyilatkozattal megnyugtattam a jugoszláv kormányt, hogy a Magyar Köztársaság szakított a Horthy-rendszer revíziós, irredenta, háborús politikájával, hogy a magyar kisebbség politikai és kulturális egyenjogúságát nem akarjuk a jugoszláv állam biztonságának aláásására felhasználni és ezzel fokozni a jugoszláv kormány bizalmát Magyarországra és a magyar kisebbség iránt.” Szántó a jugoszláviai magyarság felé azt kellett közvetítse, hogy „Magyarországra nem konfliktusok előidézésére, hanem jószomszédi viszonyra, békére és barátságra törekszik Jugoszláviával”, másrészt Budapest ily módon is értésére kívánta adni a magyar kisebbségnek, hogy Magyarország „megbékélésre törekvő politikája nem kényszerhelyzetből fakadó taktikázás, hanem őszinte, állandó jellegű, az egész nemzet érdekeit szolgáló politika.” Hogy a dolog még világosabb legyen, értésére akarták adni mindazoknak, „akik még nem tudtak megszabadulni a revíziós ideológia befolyásától”, hogy Magyarország részéről nem számíthatnak hivatalos támogatásra. S végül üzenetként szánta a magyar kormány Szántó bácskai útját Prágába is abban az értelemben, hogy rendezni lehet a kisebbségek kérdését anélkül is, hogy elűznék őket szülőföldjükről.

Szántó szerint a magyarok épp akkor verbuválódó új vezető garnitúrája megértette a Budapestről és Belgrádból jövő üzenetet. Mint írta: „Meggyőződtem, hogy a magyar kisebbség teljesen tudatában van annak, hogy a két ország viszonyának jövő alakulása döntő befolyással lesz a vajdasági magyarság helyzetére, viszont tudatában van annak is, hogy a magyar kisebbség ilyen vagy amolyan magatartása kihatással bír a két ország viszonyának alakulására.” A demokratikus Magyarország melletti „spontán tüntetések” – folytatja beszámolóját a követ – őt arról győzték meg, hogy a magyar kisebbség „nagy tömegei forrón óhajtják a két ország „végleges megbékélését”. Szántó azzal zárja jelentését, hogy körútja során meggyőződött arról, hogy Jugoszláviában a magyarok érvényesülésének nincs akadálya, „teljesen szabadon ápolhatják és fejleszthetik a magyar nemzeti kultúrát és ezzel a lehetőséggel élnek is”. Mint hangsúlyozta, a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség révén, amelynek működését már 1945 júliusában engedélyezték, még a legtávolabbi faluba is eljut a magyar szó és a magyar kultúra. Szántó számára egyébként komoly meglepetés volt a magyar trikolór szabad használata a magyarok által lakott községekben. Egyedül a pedagógushiányt jelölte meg olyan problémaként, amelyet az új hatalomnak még nem sikerült megoldani, s míg hosz-

szasan dicsérte a magyar munkások és parasztok aktív részvételét a jugoszláv újjáépítésben, megrótta a „gátlásokkal küzdő passzív értelmiséget”⁵

Szántó talán kissé hosszasan idézett jelentéséből nyilvánvaló, hogy Magyarország az adott helyzet elfogadására ösztönözte a vajdasági magyarokat, mind a határok, mind pedig a politikai beilleszkedés tekintetében. A szovjet típusú diktatúra megléte Jugoszláviában, majd pedig e folyamat kiteljesedése és lezárulása Magyarországon 1947 végére, illetve a keleti–nyugati konfrontáció kemény keretek közé zárta a vajdasági magyarság kisebbségstratégiai lehetőségeit. Budapest immáron nem csupán a határok, de a rendszer aktív támogatására is buzdította őket, amit Szántó, mint láttuk, egyértelműen tudomásukra is hozott. Az adott belső és nemzetközi konstellációban más lehetőség, mint a beilleszkedés és elfogadás, megítélésünk szerint nem volt. Ez volt ugyanis az alapvető feltétele annak, hogy kapnak-e Belgrádtól iskolákat, lesz-e magyar nyelvű sajtó, színház, könyv stb. A helyben maradt magyar kisebbség politikailag aktív, zömmel a mezőgazdasági és kisipari munkásságból verbuválódó rétege bizakodva, lelkesen, sokszor naivan, az ideológiai hipnózis minden tünetét felmutatva vállalta fel a kor által felkínált lehetőséget. Az már tehetségtől, emberi tisztességtől, jellemről és sok más egyébtől is függött, hogy az új magyar kisebbségi vezetőrétég milyen egyéni magatartásformákat mutatott fel ekkor és az ezt követő évtizedekben.

1944 végétől, 1945 elejétől enyhült a magyarokkal szemben alkalmazott represszió, lassan megnyíltak előttük az internálótáborok kapui, lezárultak a fegyverszüneti szerződés által törvényes formát kapó kiutasítások, s kiderült, a kölcsönös lakosságcsere-egyezmény további erőltetése vagy esetleges végrehajtása pont a kezdeményező jugoszláv félnek nem érdeke.

A történelem persze gyakran paradox helyzeteket teremt. Tito sokáig hitt abban, hogy Sztálin ideológiai szimpátiából minden lépését, törekvését tolerálja majd és az antifasizmus hullámán vele szemben kialakult nyugati rokonszenv sem csökken olyan gyorsan, mint ahogyan az bekövetkezett. Súlyosan tévedett. Sztálin Tito segítségével sikeresen gátolta meg a nyugat hatalmak Balkánra vonatkozó befolyási terveit, de azt már nem engedte meg, hogy az így keletkezett hatalmi vákuumot Tito az ő kárára töltsse be.

Sztálin Jugoszlávia ellen 1948-ban indított „nemzetközi koncepciók pere” következtében Magyarország jó szomszédból ismét ellenséggé vált, a jugoszláv öngazgatás bevezetése miatt pedig megbomlott a két ország közötti rendszerazonosság is. Márpedig, mint láttuk, e két előfeltételen nyugodott Belgrád magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikája, e két előfeltétel viszont 1948-ban megszűnt.

⁵ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6-2891/pol.-1947. 25.d.

Ezért ettől kezdve az anyaország 1944 után egyébként is csekély kisebbségtámogató lehetőségei megszűntek, és kizárólag Jugoszlávia hatalmi elitjének józan belátásától, pontosabban belpolitikai érdekeitől függött a jugoszláviai magyarok helyzete. Jugoszlávia **kényszerhelyzete** szerencsére abba az irányba hatott, hogy még a legnehezebb időszakban is megmaradt, sőt később még tágult is a magyar kisebbség 1945 elejétől formálódó, fent vázolt mozgásteré.